

Jeugdherinneringen aan de school uit Nederland en Vlaanderen

Hugo Röling

We weten veel over de geschiedenis van het onderwijs. Zeker als we het hebben over de laatste paar eeuwen, de periode waarin de verscheidenheid van de beschikbare scholen enorm toenam en de deelname aan het onderwijs 100% geworden is. Dat proces ging gepaard met politieke inspanningen om het onderwijs op een hoger peil te brengen en ook met pedagogische speculaties over hoe dat nu het beste zou gaan en wat er met goede scholen allemaal te bereiken zou zijn. De verwachtingen waren zeer hoog gespannen. Welvaart en vrede zouden het logische resultaat zijn wanneer mensen goed opgeleid waren.

Sinds de eerste onderwijswetten in Nederland is er enorm veel tot stand gebracht: eerst de gehele alfabetisering, later een steeds hoger niveau van laatst genoten onderwijs. Het is zeer voorstelbaar dat deze geschiedenis vaak beschreven is als een vooruitgangsproces dat de toenemende beschaving van onze samenleving illustreerde.

In elke geschiedenis van het onderwijs worden wel getuigenissen van leerkrachten en beleidsmakers aangehaald die enthousiast vertellen over hun goede bedoelingen en het prachtige resultaat ervan. Maar wat weten we eigenlijk over wat de kinderen die naar school gestuurd werden daarvan vonden? Ja, die hadden wel vaak klachten over hoe vervelend het kon zijn als je met mooi weer in een hete klas moest zitten. Maar het heeft mij toch verrast hoe algemeen negatief de herinneringen aan het schoolgaan zijn, wanneer je systematisch jeugdherinneringen naast elkaar legt.

Jeugdherinneringen zijn sinds de tweede helft van de achttiende eeuw in een steeds aanzwellende stroom geschreven en gepubliceerd. Aanvankelijk meestal als onderdeel van een eigen levensbeschrijving, maar in de negentiende eeuw ook steeds vaker als zelfstandige onderneming die illustreert hoeveel belangrijker mensen hun jeugd zijn gaan vinden. De hierna volgende getuigenissen komen uit een onderzoek naar Nederlandstalige jeugdherinneringen, waarbij geprobeerd is het hele genre als bron voor de sociale geschiedenis van kinderen te ontsluiten. In de database die dat project heeft opgeleverd zitten inmiddels een goede 600 namen, maar er blijken met gemak twee maal zoveel relevante documenten

Leidschrift, jaargang 20, nummer 2, september 2005

te bestaan. De bekendste autobiografen uit Nederland en Vlaanderen zijn inmiddels echter wel opgenomen.¹

De school was een gevangenis. Het is verbazend hoeveel jeugdherinneraars dat woord gebruiken, soms met, meestal zonder enige ironie. Je vrijheid was je ontnomen en je ouders op wie je zo blindelings vertrouwde kenden geen genade: naar die gevangenis moest je elke dag weer.

De eerste schooldag

Waar kinderen niet gewend waren aan kinderdagverblijven en kleuterscholen was de eerste schooldag een zo ingrijpende breuk in het kinderleven dat hij met angst tegemoet gezien en inderdaad levenslang herinnerd werd. 'Denk ik nog eens aan dien kindertijd terug, dan is het alsof er in die gelukkige dagen mijner jeugd geen wolken waren, tot dat ik zes jaren oud werd en het schrikkelijke schooljaar voor mij aanbrak. (...) Sidderende ging ik als een kleine jongen derwaarts, want mij omringden daar veel makkers, die alles deden wat zij konden, om den kleinen knaap bang te maken.'² Wie wel op een kleuterschool gezeten had, zag ook tegen de overgang op, want je was inderdaad weer de kleinste en je was weerloos. 'Die verandering schrikte mij af en ik zag er met ontzag tegen op, want die gemeente school scheen mij iets als een kazerne, waar alles streng en zonder gemoedelijkheid moest gaan - ik was eigenlijk bang om met die veel oudere knapen te moeten verkeren - ik voelde mij veiliger onder de meisjes.' Deze jongen wende nooit meer in de 'officiële school'. 'Ik heb er mij onwennig, vreesachtig gevoeld, bescheiden en onopgemerkt verscholen gehouden, met heimwee naar het verleden, naar 't geen voorbij was.'³ Naarmate ze je het mooier hadden voorgesteld, was de deceptie groter. 'Zij spiegelde er mij al het heerlijke van voor, met zóóveel

¹ Over dit project: Hugo Röling, 'Jeugdherinneringen als bron voor de geschiedenis van kind en gezin', *Groniek* 148 (2000) 261-274. Enkele ander publicaties uit dit onderzoek: Hugo Röling, 'Fijnen tegen groven, kalen tegen schooiers. Onderling geweld onder jongeren in Nederlandse jeugdherinneringen uit de 19e en 20e eeuw', in: J.J.G.B. de Frankrijker red., *Gezjn, morele opvoeding en antisociaal gedrag: thema's uit de empirische, wijsgerige en historische pedagogiek. Bijdragen aan de 9e Landelijke Pedagogendag* (2000) 213-220; en Hugo Röling, "'Anders als mijn tijdgenootjes, anders dan gij allen?'" Kinderlijk zelfbewustzijn in negentiende- en twintigste-eeuwse jeugdherinneringen uit Nederland en Vlaanderen' in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 126-145.

² O.G. Heldring, [*1804] *Leven en werken* (1881) 13.

³ Stijn Streuvels, [*1871] *In levenden lijve* (1966) 30.

kinderen samen te zijn! Maar toen ik in een der lokalen was gebracht, een roze lokaal zonder ramen en met een matglazen dak, en mijn moeder en tante waren weggegaan, voelde ik mij diep ellendig. De bedoeling hier voor haar tijd zeer moderne inrichting was: veel licht, een vrolijke kleur, geen afleiding. Maar voor mij was het een roze put zonder uitkomst, waarin ik was opgesloten met twintig vreemde jongetjes. Het eenzame kind, dat ik altijd geweest was, kon van één ander kind genieten, maar niet van twintig onbekende kinderen tegelijk.' Er was geen weg terug. 'Maar mijn moeder, hoe lief ook, was een vrouw, die voet bij stuk hield; het hielp niets, of ik al snikte, niet meer naar de school te willen; om twee uur brachten zij en tante mij opnieuw naar mijn gevangenis. (...) Al gauw vond ik het leeren prettig, maar het schoolgaan niet.'⁴

Je zag het moment van het begin van de onvrijheid naderen. 'Het is een heerlijke, bandeloze tijd geweest waaraan ik me moeilijk heb ontworsteld toen ik me aan het leven had aan te passen. Ik weet nog hoe vaak ik, tijdens mijn laatste straatlopersjaar - jaar na jaar had ik de ouderen zien wegvallen en behoorde nu zelf bij de oudsten - weemoedig en ongelukkig kon worden om het naderend einde van het paradijs en het gedwongen ernstig worden.'⁵ Na de vakantie naar school te zullen moeten was een schrikbeeld. 's Avonds tevoren waren we laat thuisgekomen en de volgende morgen moest ik mij voor het eerst van mijn leven voor de school klaarmaken. Mijn moeder moest me uit een diepe slaap wakker maken. Dat vreselijke gevoel: uit een diepe slaap te worden wakker gemaakt en de dreiging van het onbekende zal ik nooit vergeten. Vader bracht mij naar school.'⁶ Voor de meeste autobiografen wende het overigens snel.

Vrijheidsberoving en verveling

Van mensen die een autobiografie geschreven hebben is te verwachten dat ze door hun latere beroep (het zijn vaak schrijvers en wetenschapsmensen) de waarde van de school al vroeg kenden. Toch is een grote meerderheid van hen even negatief over de school als diegenen, voor wie schoolkennis synoniem met onnut werd. Zelfs diegenen die thuis iedere intellectuele prikkel misten en daarom op school hun levenslange fascinatie met kennis opdeden, waren achteraf nog steeds kwaad dat dat op zo'n stompzinnige

⁴ Carel Scharren, [*1878] *Het verloren paradijs* (1939) 71-72.

⁵ N.E. Fonteyne, [*1904] *Kinderjaren* ([1e ed. 1939] 1986) 13.

⁶ H.W.F. Stellwag, [*1902] *Het verhaal van mijn leven* (1993) 17.

manier had moeten gebeuren. 'Het onderwijs was in dien goeien, ouden tijd razend vervelend'.⁷ Ook het kind van een onderwijzer, over wie hij met veel liefde en respect schrijft, dacht er niet anders over. 'Ik zal ongeveer vijf jaar oud geweest zijn, toen ik uit het paradijs der onbezorgd kindsheid voorgoed werd verdreven, en de vreemde, vijandige wereld zich voor mij opende: ik moest naar de bewaarschool! Laat niemand meenen, dat ik wel wat dikke, geweldige woorden gebruik om dezen overgang aan te duiden. Inderdaad voelde ik het zóó niet aan. (...) Toch,... ik betreurde mijn verloren vrijheid. (...) Hoewel schoolmeesterszoon, en het goed getroffen hebbende op de verschillende scholen, die ik bezocht, voelde ik de school toch als een gevangenis (...).⁸ In veel getuigenissen is de opluchting dat het schoolleven voorbij was voelbaar. 'Nog kan ik niet zonder huivering denken aan de school. Want alles daar werd mij een ondragelijke beklemming.'⁹ Meisjes zeggen hetzelfde. 'Op de school, waar ik wanhopig werd van saaie juffrouwen, kale muren, leelijke banken en hoge gevangenisramen, waarvan de onderste helft matglas was, zoodat je er niets door zien kon, was ik lastig en ongedurig.'¹⁰ Sabotage hielp meestal niet. 'Ik ging er met zo'n tegenzin heen, dat mijn zusjes, die me brachten en haalden als een knecht me niet bij regenweer op zijn schouder droeg, de grootste last met me hadden. Ik bleef gewoon languit op straat liggen om mijn vrijheid te handhaven.'¹¹ Een Vlaamse boerenzoon uitte dezelfde afkeer: 'niets prikkelde onze weetlust (...) van den eerste tot den laatste [schooldag] hadden we maar één smachtend verlangen, oud genoeg te zijn om niet meer naar de school te moeten gaan. (...) Ik geloof dat ik niet één dag met plezier naar school ben gegaan.'¹² En dat wordt dan gezegd door iemand die een bekend schrijver werd en die toegaf aan één bepaalde onderwijzer veel te danken te hebben gehad. De school was alleen maar saai geweest. Dat jongens uit proletarische gezinnen wel van school wilden is dan niet verbazend: die zagen dat je heel wat nuttiger bezig kon zijn. En leerplicht was er nog niet. 'Ik vond dat schoollopen toch vervelend. Ik wilde vragen, of ik er niet af mocht. Dan kon ik steeds wat voor mijn moeder verdienen. Ik besprak het eerst met moeder. Die ried het af.' Je zag dat je bijna echt geld kon gaan binnenbrengen, dus wat had een ondernemende vissersjongen dan aan

⁷ Joh. F. Snelleman, [*± 1852] *Uit mijn jongentijd (...)* (1917) 670.

⁸ H. Guittart, [*1878] *Uit mijn Rotterdamsche jeugdijaren* (1935) 29-30.

⁹ Just Havelaar, [*1880] *De weg tot de werkelijkheid* (1926) 80.

¹⁰ Geertruida van Vladeracken, [*1880] *Muziek, veroverd paradijs* ([1946]) 38.

¹¹ Gerard Brom, [*1882] *Een katholiek leven* (1987) 26.

¹² Ernest Claes, [*1885] *Jeugd* (1940) 164-165.

rekenen en schrijven? 'Ik dacht, ik ben nu eind september negen jaar en dan wil je wel wat verdienen. Ik kon toch met die meesters niet opschieten.'¹³ Ook een kind uit de veenkolonieën ging zo snel mogelijk van school. 'Maar ik ben er niet veel wijzer geworden. Ik heb er niet veel geleerd, maar wel gevochten.'¹⁴

Hoe had je het zo lang volgehouden? '(...) van mijn zevende tot mijn negentiende jaar heb ik dagelijks viermaal die weg afgelegd, altijd met dezelfde tegenzin, als een automaat.'¹⁵ Je wende nooit aan de school. 'Iedere dag maakte die inbreuk op het eigene en vertrouwde.'¹⁶ Ook voor meisjes was de school een schrikbeeld en een kwelling, ervaren als pure vrijheidsberoving, 'niet meer in de wei te dromen bij het vlechten van de kransen van madeliefjes'.¹⁷ Verveling was wat een ambitieus meisje overhield aan school.¹⁸ 'Ik kijk terug op mijn schooltijd als iemand die een tijd in een gevangenis heeft doorgebracht. De jaren die ik heb gezeten. Iedere ochtend drie uren zitten, minus een kwartiertje luchten.'¹⁹ Als je er al iets opstak, het was niet waar je voor gekomen was. 'De school leerde me het leed! Ik behoor tot de generatie die men door het onderwijs heeft willen vormen en langs de kennis tot mensen maken. (...) De school heeft me niet verrijkt! Verrijking haal ik uit mijn zelfkanterse jeugd.'²⁰

Er waren allerlei methoden om het uit te houden. 'De onderste helft van de ramen van onze lokalen was van matglas, zodat wij niet zouden worden afgeleid door wat buiten de wereld van onze lessen gebeurde. De bovenste helft was van gewoon vensterglas. Daardoor was niets te zien dan een leeg stuk hemel, waartegen telkens vluchten postduiven voorbij zeilden als enige troost in een woestijn van verveling en wachten op de bel, en de verlossing van die opsluiting tussen vier muren. Ik was een slechte leerling. Ik was niet lui. Ik was er gewoon niet. Ik was ver weg, te paard in de woestijn, of op een atol in de Zuidzee.'²¹ Als die bel dan eindelijk gegaan was en je was weer buiten moest er iets afgereageerd worden. 's Middags, dan was de duivel in ons wakker, dankzij vijf uren van onderwijs overeenkomstig den geest der wet, die sprak van

¹³ Jan Goos, [*1877] *Visserman van Enkhuizen* (1961) 28.

¹⁴ M. Aardema, [*1884] *Uit het leven van een veenarbeider* (1981) 5.

¹⁵ Jan van Nijlen, [*1884] *Druilende burgerij* (1982) 28.

¹⁶ Frits de Jong Edz., [*1919] *Herinneringen van een rode jongen* (1989) 23.

¹⁷ Helma Wolf-Catz, [*1900] *Zeeuwse herinneringen* (1975) 24-25.

¹⁸ Liesbeth den Uyl, [*1924] *Beppie van Vessem* (1988) 7.

¹⁹ Clarisse Jacobi [*1920] *De waterlanders* (1977) 14.

²⁰ N.E. Fonteyne, [*1904] *Kinderjaren* ([1e ed. 1939] 1986) 31.

²¹ Leonhard Huizinga, [*1906] *Mijn hartje wat wil je nog meer* (1968) 18.

“opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.”²² ‘Het herwinnen van de vrijheid was elke dag opnieuw een verbijsterende ervaring, die wij uitvierden in geschreeuw en gedraaf.’²³

Alles leek moeilijk

Het was de bedoeling dat je iets leerde op school, maar er is niet veel overgeleverd van hoe dat ging. ‘Neen, als ik eerlijk naar mijn herinnering de zaken vertel, dan is dat lezen-leren iets heel onbelangrijks geweest: ik kon eigenlijk altijd-al lezen. En met het schrijven is het al net zo: van het schrijven-leren herinner ik me alleen het leren schrijven met inkt, op de latere gewone school.’²⁴ Voor veel kinderen ging het leren een beetje vanzelf, maar voor anderen was het angstaanjagend wat er allemaal van je verwacht werd: je moest dingen leren waar je je geen voorstelling van kon maken. En het werd steeds moeilijker. Je zag onbegrijpelijke dingen op het bord staan in hogere klassen. De onbekendheid van wat je moest kunnen en weten was zorgwekkend. Toch zijn er kinderen geweest die dat moment van: wat willen ze nu van me, en: dat leer ik nooit, vastgehouden hebben, terwijl ze verder niet veel onthouden hadden. ‘Wel weet ik iets van droefheid over bestraffing, omdat ik het onderscheid niet zag tusschen b en d’.²⁵ De schrijver Willem Kloos wist nog dat hij moest leren lezen, ‘mijn zesjarige hersens, die kort daarna zouden blijken tot de vluggere van de klas te behoren, volstrekt onbekwaam schenen om zich dat gewoonlijk makkelijk-lijkende kunstje eigen te maken. Want ik zag de zwarte krabbeltjes, die men mij zei, dat “letters” waren, wel duidelijk vóór me, maar (...) dat zij iets meer dan malle krabbeltjes waren, ‘t wou niet bij mij inslaan.’²⁶ Op de ‘grote’ school raakte je herhaaldelijk in zorgelijke verwarring over wat je in de hogere klassen allemaal moest weten, zoals woorden in het Frans. ‘Waarom stond er bijvoorbeeld bij meneer op het bord, in de hoogste klas, met krijt “janvier” geschreven in plaats van Jan Vier of Jan IV of zoo iets? Daar heeft Frederike lang over loopen peinzen.’²⁷ Hoe hoger je kwam, hoe pijnlijker het werd als je dingen niet begreep. ‘Daarom leer ik maar alles van buiten, geef in de les bij “de Ram” zotte antwoorden en barst

²² Jan Ligthart, [*1859] *Jeugdherinneringen* (1913) 40.

²³ Ab Visser, [*1913] *De buurt* (1953) 79.

²⁴ Theo Thijssen, [*1879] *In de ochtend van het leven* (1941) 47.

²⁵ L.C. Schuller tot Peursum, [*1847] *Weggevlotene jaren* (1918) 12.

²⁶ Willem Kloos, [*1859] *Zelfportret* (1986) 24.

²⁷ F.S. van Balen-Klaar, [*1861] *Frederike* (1947) 20.

een paar maal in huilen uit, omdat de klas lacht over mijn onnozelheid. Daar worden ze stil van, maar het verhoogt mijn reputatie allerminst...²⁸ Als je iets niet kon, kreeg je te horen dat je het best zou kunnen als je maar wilde, zoals een meisje dat slecht in handwerken was, daarom de klas uit en de gang opgestuurd was en zich afvroeg: ‘waarom zou ik nu eigenlijk niet willen als ik kon?’²⁹

Stomme en kwaadaardige leerkrachten

De overgang van het veilige ouderlijke huis naar de school was een plotseling overgeleverd zijn aan vijandige krachten die je niet kende: leerkrachten die sadistische trucs hanteerden om de orde te bewaren en gewelddadige leeftijdgenoten, die een strijd om de macht in de praktijk brachten waar je geen idee van had gehad. Het was een kennismaking met hoe het in de vijandige wereld toegaat, waar dat veilige gezin geen enkele waarschuwing voor had gegeven. Gepest worden was een nieuwe ervaring die hard kon aankomen, maar achteraf gezien was het ook een fase waar je noodzakelijkerwijs doorheen moest.

Bij de ellende van opgesloten zijn en je dood vervelen, kon je ook nog de pech hebben dat je ronduit slechte onderwijzers kreeg. Je wist dat natuurlijk pas achteraf. ‘Op de “grote” school trof ik ‘t bitter ongelukkig. Die monsieur B. - hij heette een fransche meester - was een slecht onderwijzer. Ik kan niet aannemen dat ik tot de minste soort zijner leerlingen behoord heb. Toch wist ik, toen ik van school ging, niet of ik “van de vader” of “van den vader” moest schrijven.’³⁰ In de negentiende eeuw was er ook soms reden om de kwaliteit van het corps te wantrouwen; het zijn de laatste resten van de oude tijd, toen onderwijzers bijzonder laag op de sociale ladder stonden. ‘Op mijn 7de jaar ging ik naar school. Ik weet niet of mijn eerste meester bijzonder knap was, maar meen er aan te mogen twifelen, daar ik dien geleerden heer twintig jaar later in de roef van de Leidsche veerschuit als ‘t schippertje heb aangetroffen...’³¹ Het was natuurlijk hinderlijk, maar als ze toegaven dat ze iets niet wisten, was het weer niet goed. Het was toch ook een mooi moment als je ontdekte dat je het beter wist. ‘Ik ben nooit ter school geweest, tenzij om te

²⁸ D.L. Daalder, [*1887] *Schimmenspel* (z.j. [1939]) 172.

²⁹ Carry van Bruggen, [*1881] *Het huisje aan de sloot* (1921) 41.

³⁰ S.H. Buytendijk, [*1820] *Bladen uit mijn levensboek* (z.j. [1905]) 16.

³¹ P.J. Faassen, [*1833] *Mijn leven* ([1897]) 5.

leren spellen, wat men destijds nog deed. De meesteressen, drie kwezeltjes, stoeltjeszetsters in de kerk, waren zelf zo onkundig, dat ik aan de ene eens de verklaring van een woord in mijn leesboekje vroeg, en zij na enige aarzeling moest bekennen, dat ze 't zelf niet wist, dat het woord te lang was.³² De kloof tussen deftige leerlingen en nog steeds weinig aanzien genietende onderwijzers bleef spanning geven. Als je op een goede school zat, waren daar onderwijzers in opleiding, soms een hele 'zwerm kweekelingen. Voor de laatsten hadden wij wel heel weinig respect; wij noemden hen "de jongens".³³ Ze hadden het wel over je te zeggen. 'Ik verachtte de juffrouw, die eens, toppunt van stomiteit, beweerd had, dat een locomotief een stuur had!'³⁴ De onderwijzers van hun kant ontwikkelden een sterk gevoel van eigenwaarde en waren uiterst gevoelig voor kleine tekenen van gebrek aan respect. Dat bleek onverwacht bij iets alledaags als het uitdelen van de schriften. 'Elie Hamburger zei toen iets heel vreemds, iets uit de wereld van mondaine grote mensen. Hij zei: "Merci." Meneer Abrams werd zo boos over dit woord uit een kindermond, dat hij zijn hand ophief en het onschuldige jongetje een klap in het gezicht gaf.'³⁵

Hoeveel tijd was je niet kwijt omdat onderwijzers en leraren geen idee hadden wat ze met die kinderen aanmoesten? 'Ik kwam vooreerst weder op eene fransche school. Deze was geheel ingericht naar het laissez-aller-systeem. Het ontbrak mijn onderwijzers niet zoo zeer aan kennis, maar zij schenen het als hun voornaamste taak te beschouwen, ons te laten werken en ordelijk en netjes te leeren gedragen.'³⁶ Of de onderwijzer was een dwangneuroot. Je moest zijn trucjes leren doorzien en daaraan meedoen. Dan maakte het niet uit dat hij de directeur van een gerenommeerde normaalschool was, een 'deftige verschijning, die nimmer uit zijn plooi kwam. Hij gaf Geschiedenis en Lezen en lette er wel op, dat bij het lezen bij een punt drie tellen, bij een kommapunt twee en bij een komma één tel gepauzeerd werd. Hij was dus wel punctueel.'³⁷ Bij ziekte van een onderwijzer werden klassen samengevoegd, je zat met de hele groep in een gymnastieklokaal, de toezichhoudende meester 'liet ons "tafels opzeggen" in koor. Tot de tafel van twaalf toe, en dan weer van voren af aan. Hij zat er zo'n beetje te dutten, en dan gingen wij zó daverend brullen, dat hij wakker werd, en dreigend naar de stok greep, die naast hem stond.'³⁸

³² Virginie Loveling, [*1836] *Herinneringen* (1967) 9-10.

³³ Geertruida Carelsen [*1843] *Herinneringen* (1928) 16.

³⁴ Jef Last [*1898] [Autobiografie, typoscript].

³⁵ S. van Praag, [*1899] *Een lange jeugd in Joods Amsterdam* (1985) 20.

³⁶ J. Moleschott, [*1822] *Voor mijne vrienden* (1895) 21.

³⁷ Hendrik Donkersloot, [*1867] (...) *Eigen Levensbeschrijving* (z.j. [1957]) 28.

³⁸ Theo Thijssen, [*1879] *In de ochtend van het leven* (1941) 57.

De onmacht van de leerkrachten tegenover de kinderen uitte zich in kwaadaardigheid. Die heele schoolperiode ligt als een donker ledig achter me. (...) Meester Leer (...) was harteloos (...) hoe haatten (...) wij dien gemeenen kinderbeul. Bij hem heb ik geleerd, eenige honderden strafregels met drie griftjes tegelijk te schrijven. (...) Het lijkt me, nu ik dit schrijf meer dan veertig jaar later, het lijkt me, of ik alles lieg.³⁹ Je kon het treffen maar je kon ook pech hebben. Dat begreep je pas als je een goede onderwijzer kreeg na een zenuwzieke sadist.⁴⁰ Zo'n onderwijzer leerde je dingen die je liever niet had ervaren. Hij was de eerste die mijn geloof aan de rechtvaardigheid in deze wereld aan het wankelen bracht.⁴¹ Er waren jongens die zich geen goede onderwijzer konden voorstellen. Mijn eerste bezoek aan een school was het begin van één ononderbroken reeks van ongerijmdheden. (...) Ook bleek ik in zoverre van mijn medescholieren af te wijken dat ik geen onderscheid kon maken tussen "aardige" en "nare" onderwijzers. Ik vond ook de álleraardigst náár, op grond van het blote feit dat zij zich met mij bemoeiden. Ik werd natuurlijk onmiddellijk gerangschikt onder de kinderen die wel kúnnen maar niet willen leren. Zo was de toestand, wat mij betreft, inderdaad. Waarom zou ik willen leren wat mij overbodig en onzinnig leek?⁴²

Dat werd dus oorlog. Jef haatte de leraren als zijn natuurlijke vijanden, en de leraren haatten hem.⁴³ De eerste kennismaking van een jongen die op wat latere leeftijd voor het eerst naar school ging was beslissend. Van dit ogenblik af vond ik instinctief mijn houding tegenover al het klassikaal onderwijs: het werd voorgoed een strijd, met alle krijgslisten, tussen mij en het systeem; iedere onderwijzer, of hij alleen optrad of een schakel vertegenwoordigde in een keten van onderwijzers, was iemand wiens wil tegen de mijne inging; (...).⁴⁴ Pas achteraf doorzag je de subtiele vernedering door een onderwijzer, die de kinderen met hun zakdoek zijn schoenen liet poetsen. Of hij schildte een appel waarbij de lievelingsleerlingen de schillen mochten opeten. Het heeft lang geduurd eer ik mij bewust werd van deze komplekse, door ons aanvaarde liturgie. De meester was er in geslaagd ons als lijfeigenen te suggereren dat onze zakdoekendienst een voorrecht was.⁴⁵ Onder de jongere autobiografen blijkt het protest tegen psychologisch geweld

³⁹ Jan Ligthart, [*1859] *Jeugdberinneringen* (1913) 21-27.

⁴⁰ P.J. Troelstra, [*1860] *Wording* (1927) 77.

⁴¹ Louis Paul Boon, [*1912] *Verscheurd jeugdportret* (1975) 41.

⁴² Jan Greshoff, [*1888] *Afscheid van Europa*. (1969) 35.

⁴³ Jef Last [*1898] [Autobiografie, typoscript].

⁴⁴ E. du Perron, [*1899] *Het land van herkomst* ([1935 1e ed.] 1989) 244.

⁴⁵ Karel Jonckheere, [*1906] *De vogels hebben het gezien* (1968) 134.

sterker aanwezig. Het lijkt of ze als kind al begrepen dat dit verkeerd was. ‘Juffrouw R. hield de kinderen voor haar “natuurlijke vijanden”. De hele tijd oefende ze haar gezag uit: zestig seconden van iedere minuut dat ze voor de klas stond verdacht ze ons van al wat maar mogelijk was en kwelde ze ons zowel lichamelijk als geestelijk om elke levenslust in ons te onderdrukken. Zo was het, ik overdrijf niet!’ Er was nog een andere onderwijzer op dezelfde school ‘die zich verbeeldde dat hij een genie in de vooruitstrevende pedagogie was’. ‘De stijl van zijn lessen was opgeblazen en vol eigendunk. Hij vond de straffen die hij uitdeelde origineel en revolutionair. Hij wachtte het uur van eigen werk in de klas af en riep dan de leerling die de een of andere straf verdiend had naar zijn vlondertje. Hij hield hem of haar dan met niet geringe kracht tussen zijn knieën en begon een fluisterend gesprek, alsof hij met een vriendinnetje op een bank in het park zat voor een intieme conversatie in de maneschijn: “Nou zeg eens - nee, kijk me recht in mijn ogen - zeg het eens, hou je van me?” Ik verzin dat niet. Waarom schreeuwden we niet? Hoe komt het, dat we niet protesteerden? Waarom hadden die kinderen geen bescherming?’⁴⁶ Zo werd school een voortdurende kwelling.

Wanneer kinderen inzagen hoe onderwijzers de medeleerlingen konden ophitsen tegen kinderen die anders waren, opende dat de ogen voor de mechanismen die in een groep de minderheid kansloos maken. ‘Toen dan ook op een keer meneer Besteman aan alle leerlingen vroeg het beroep van hun vader te noemen zei ik na al die vissers zonder aarzelen procuratiehouder. Een feilloos door de meester gedirigeerd gebrul steeg omhoog dat mij, die het door en door goed had bedoeld, met ontzetting vervulde, mij bijna in mijn broek deed plassen (...).’⁴⁷ Voor een jongen die gepest werd maakte de juf het nog veel erger door zijn problemen in de volle klas te bespreken. ‘Ik wil opstaan en wegrennen, weg van deze vreselijke plek en van die vreselijke, medelijdende vrouw. Weet ze niet wat ze me aandoet door me zo voor de hele klas te koop te zetten, dat ze me door die opmerking nog meer in een hoek dringt? Dat het pesten niet minder zal worden maar nu eerder heftiger, en hooguit wat meer in het geniep zal worden voortgezet?’ Daarbij: die juffrouw had meegedaan. ‘Toen de jongens op een morgen met de gymnastiekmeester de klas uitmarcheerden, keek juffrouw De Wolff van haar broddellapje op en zei: “Goh, Rudi, ga jij met de jongens mee? Blijf je niet handwerken met de meisjes?” De hele klas was in lachen uitgebarsten (...).’⁴⁸ Je kon het als een

⁴⁶ S. Hacoen, [*1926] *Zwijgende stenen* (1990) 75-76.

⁴⁷ Willem Brakman, [*1922] *Pop op bank* (1989) 36.

⁴⁸ Rudi van Dantzig, [*1930] *Afgrond* (1996) 270.

noodzakelijke levensles opvatten. ‘Alles wat een mens hoeft te weten over dictatuur en de willekeur van macht leert men op de lagere school. (...) De manieren waarop meneer H. en mej. S. orde hielden waren de klassieke trucs die door alle tirannen worden toegepast. Ze berustten op systematische vernedering van individuele slachtoffers, en collaboratie van de meerderheid.’ Als slachtoffers kozen de onderwijzers de kinderen die intelligenter waren dan zij, maar ideaal als zondebokken waren de ‘zenuwpezen met moeilijkheden thuis. (...) “Moet je haar zien staan, de vieze huilebalk.” En de klas schaterde hartelijk mee (...) Het voortdurend pesten van A. op het schoolplein werd door mej. S. welwillend aangemoedigd. Ik wil hier verder niet te zwaar aan tillen.’ De schrijver Ian Buruma had er geen blijvend letsel aan over gehouden, maar toen hij later kennis nam van de indoctrinatiemethoden in de Chinese Culturele Revolutie, kwamen hem die bekend voor. ‘Maar als ik één ding heb meegekregen van mijn tijd op de Woltersschool, dan is het een grondige angst voor de willekeur van ongeremde macht. En hiervoor kan ik mijn alma mater alleen maar diepe dankbaarheid betuigen.’⁴⁹

Rotkinderen en gepest worden

Je moest niet alleen plotseling van alles leren en kunnen, de omgang met leeftijdgenoten was ook een opgave. Als je uit de toon viel, moest je oppassen. Al was het alleen maar omdat je Frans kende, iets waar de andere kinderen erg hard voor moesten werken. ‘De jongens vonden dat ik het te rad sprak, en ‘t heeft me heel wat gekleurde grifjes en allebassies gekost, om hun vriendschap te verkrijgen en den nijd over mijn Fransch spreken te overwinnen.’⁵⁰ Als je de school niet alleen ‘verschrikkelijk naar’ vond, maar ook nog eens niets in die leeftijdgenoten zag, was de naaste toekomst donker in te zien. ‘Voor het eerst kwam ik in aanraking met andere jongens en ik vond hen, stuk voor stuk, niet alleen niet aardig, maar ongeschikt en bespottelijk.’⁵¹ Zo’n houding werd niet geaccepteerd en de hele groep keerde zich tegen je. Daar moest je tegen kunnen.

Pesten komt al in de vroegste jeugdherinneringen ter sprake. Willem van den Hull werd in Haarlem rond 1790 verschrikkelijk gepest en getreiterd,

⁴⁹ Ian Buruma, [*1951] ‘Op de Woltersschool’, in: Rudy Kousbroek en Nienke Begeman, *Het magistrale vernuft. Jeugdberinneringen voor Rudy Kousbroek* (1994) 27-32.

⁵⁰ P.J. Faassen, [*1833] *Mijn leven* ([1897]) 6.

⁵¹ Jan van Nijlen, [*1884] *Druilende burgerij* (1982) 7.

maar kreeg daar nog bij dat zijn vader veronderstelde dat het wel zijn eigen schuld zou zijn. 'Mijne Moeder greefde het zeer, dat ik onschuldig zulke mishandelingen moest ondergaan; maar wie zal het vreemd achten dat mijn meer ernstig gestemde Vader die, onder alle ouders welke hij kende er geen vond welker kind hun zoo veel moeite berokkende, bij zich zelven begon te vermoeden, dat ik een goddelooze knaap ware die, in het verborgene, tot al deze ontmoetingen aanleiding gave?'⁵² Zelfs als het op de eerste schooldag mis ging en je door grotere jongens zo geslagen werd dat de onderwijzer tussenbeide was gekomen, kreeg je geen steun, 'vroolijk vroeg vader hoe mijn eerste ochtend was geweest. "Ik ben geplaagd", antwoordde ik fluisterend. Eerst zweeg hij even, dan trok hij de wenkbrauwen op en zeide luchtig: "dan moet je er maar op losslaan, vent." Nu ontmoette hij een kennis, zij groetten elkander, spraken een paar luide woorden, lachten en gingen weer huns weegs. Vaders mond bleef nog staan in een prettige plooi, (...) ik begreep dat hier geen plaats was voor mijn klachten.'⁵³ Dit waren dingen die je levenslang bijbleven. 'Nog kan ik niet zonder beschamende rancune denken aan sommige jongens, die mij door hun gladde brutaliteit en zelfverzekerdheid tyranniseerden, die mij vernederden door hun overwicht in alle dingen, welke "gelden", die mij pijnigden door hun kalme minachting. Hoe heb ik mij een "nul" gevoeld, een nieteling een onmachtige! Hoe heeft dit besef van minderwaardigheid mij stil en sluipend gewond en in later jaren mijn eerzucht en mijn hoogmoed verteerend op doen vlammen!'⁵⁴ Je hoefde maar een beetje anders te zijn. 'Kwam het doordat hij geen stèdfries, maar deftig Haegs sprak? (...) Toen hij de school uitkwam stonden ze ineens in een halve kring om hem heen; alle jongens.' Ze gooiden zijn doos met griffels op de grond, rukten pet af. Er volgde enig duwen en trekken. 'Jefke echter had nog nooit in zijn leven gevochten... Later kreeg hij van de juffrouw, die het hele geval uit een bovenraam machteloos aangezien had, een goede getuigenis. Hij stond daar heel alleen, maar zo flink, dat ze niet verder durfden gaan dan schelden en duwen. Het was alsof hij hen met zijn ogen in bedwang hield... Toen kwam er toevallig juist een agent aan, die de groep uit elkaar joeg. Jefke wist van zichzelf, dat hij niet bang geweest was. Maar hij wist ook dat er op dat ogenblik iets onherstelbaars gebeurd was. Hij had zijn best gedaan om een goed kameraadje te zijn. Hij dacht dat ze hem bewonderden, dat ze van hem hielden. Toen bleek ineens dat ze hem allemaal haatten. Ze hadden hem te

⁵² Willem van den Hull, [*1778] *Autobiografie (1778-1854)* (1996) 199.

⁵³ Aart van der Leeuw, [*1876] *Kinderland* (1914) 121-122.

⁵⁴ Just Havelaar, [*1880] *De weg tot de werkelijkheid* (1926) 80.

kennen gegeven, dat hij er niet bij hoorde. Het was een ervaring, die zich later nog vele malen herhaald heeft.⁵⁵ Het was steeds een meerderheid die zich tegen de enkeling keerde. ‘Op de lagere school te Wakken had ik zes jaar lang onder de omgang met andere jongens geleden. Sommigen hebben mij vervolgd met een kwade trouw en wreedheid, die ik voor onmogelijk zou houden, als ik ze niet ondervonden had.’ André Demedts begreep wel dat hij in dat Vlaamse dorp wat beter gekleed was, anders dan zijn leeftijdgenoten sprak, maar altijd stond die hele groep voor hem. ‘Maar zij omringden mij met een bende, spotten en treiterden, tot zij te zamen opdrongen en sloegen. In het gevecht dat daarop ontstond was er altijd wel iemand die mij een beentje zette. Ik viel en zij tuigden mij af. Dat ik door een overmacht verslagen en vernederd werd, die gebruik maakte van gevechtsmethodes die mij oneerlijk toeschenen, zou mij alles over de mens kunnen leren hebben.’ En hij had hen nog wel appels en peren en chocola gegeven om erbij te mogen horen. ‘Nog schaam ik mij, woedend om mijn zwakheid, als ik daaraan denk.’⁵⁶ Het valt op dat deze ervaring door veel toekomstige schrijvers is vastgelegd. *An unhappy childhood is a writers goldmine* zei Graham Greene al. ‘Wat me aanging was dat ik straks na schooltijd weer getreiterd zou worden, gepest, uitgelachen, gehoond, omdat ik niet wist wat neuken was, en als ik me verdedigde, iemand aanvloog of zo, dan kon ik op mijn lazer krijgen en dan smeten ze mijn bril over de straat en mijn tas in het plantsoentje, met zijn allen zonder me ooit een kans te geven. (...) Dan kwam ik tussen de middag thuis en kreeg een standje van mijn moeder omdat ik vuil en verformfaaid was; ik zou wel ruwe spelletjes doen, veronderstelde ze, en daar houden wij niet van. Ik wist van neuken net genoeg om te weten dat ik er haar niet naar vragen kon.’⁵⁷ In sommige gevallen hielp het wél als je de raad van ouders om terug te slaan opvolgde. De eerste dag op een nieuwe school stelde de aanvoester van de klas een niet verwachte vraag. ‘Wat ben je van je geloof? Ik antwoordde daarop argeloos en naar waarheid: Niets, daar doen we thuis niet aan. Toen was meteen het hek van de dam’ en volgde een repertoire van ‘baldadige plagerijen’ en maakte dit meisje kennis met een ‘bende joelend achter me aan’ die haar voor heiden uitschold. ‘Thuis gekomen barstte ik natuurlijk in tranen uit, waarop mijn ouders me behalve de nodige troost een uitstekend advies gaven: je moet niet bang zijn en je moet niet weglopen, je moet van je afslaan. (...) ik liep niet weg,

⁵⁵ Jef Last [*1898] [Autobiografie].

⁵⁶ André Demedts, [*1906] *De dag voor gisteren* (1966) 74-75.

⁵⁷ Jan Gerhard Toonder, [*1914] *De dronken kanarie* (1975) 44.

ik stond daar pal, met een vastberaden gezicht, en ik zou mijn broodmagere kinderarmen als mokers gebruiken, als dat nodig was,' en dat soort resoluut optreden maakt onmiddellijk een einde aan de achtervolging.⁵⁸

Iets anders praten, vreemde of armoedige kleren, een ander geloof: het waren allemaal redenen om eruit te liggen op school. Hoeveel kinderen moeten niet gepest zijn op school om hun kleren?⁵⁹ Daardoor werd de 'gewone leef- en speelwereld van de schooljongens een altijd weer met angst af te wachten dagelijkse ervaring. Meer nog dan de lessen, waar ik vrij slecht in was, waren het de spelletjes, waarvoor ik niet deugde, die de school zo moeilijk maakten. De school, en vooral de tijd er voor en erna... Menig keer was ik met mijn toch al opvallende paarse, blauwe of terra AJC-kieltjes het middelpunt van een joelende en mij uitdagende groep jongens. "Doe eens wat geks" werd er dan geroepen, en dan moest ik grimassen en gebaren ten beste geven'.⁶⁰ Je kon er niets aandoen, zeker niet in een gezin met een werkloze vader in de jaren dertig. 'Eens heeft ze [moeder] een rode lap, een rode kont in mijn versleten grijze broek gezet. Op de school-met-de-bijbel hebben ze zich rotgelachen. "Baviaan, bavian," riepen ze. Tijdens het speekwartier heb ik gevochten als een beest'.⁶¹

Meedoen, in ieder geval niet opvallen, was wat je moest leren. Dat kon al verkeerd gaan door 'het feit dat ik vaak niet kon lachen om dingen waarover de andere kinderen lachten'.⁶² Buitengesloten zijn kon ook een triomf zijn, of een langzaam verworven privilege. 'Op school werd ik in het begin geplaagd door mijn mede-leerlingen en later genegeerd, wat ik prettig en rustig vond'.⁶³ Wat ook gegarandeerd tot problemen leidt is iets te veel je best doen, iets slimmer zijn. Wie plezier in iets leren heeft, kan het heel zwaar hebben. 'Vanaf de derde klas werd ik in het schoolleven een *outcast*. (...) Vanwege gezondheidsproblemen deed ik vaak niet mee met gymnastiek. (...) Ik werd vrijwel ononderbroken geplaagd en gesard: nu eens uitgescholden en geslagen, dan weer volkomen genegeerd. (...) misschien ook te braaf, stellig te gewild bij onderwijzers. Wat dit laatste betreft, de neiging om gestelde regels

⁵⁸ Anna Blaman, [*1906] *Over zichzelf en anderen* (1963) 129-130.

⁵⁹ Fons Jansen, [*1925] *Wat ik zeggen wilde* (1991).

⁶⁰ Frits de Jong Edz., [*1919] *Herinneringen van een rode jongen* (1989) 27. AJC-kieltjes: de Arbeiders Jeugd Centrale was de aan de SDAP gelieerde jeugdbeweging, waar een afwijkende, onburgerlijke kledingstijl gecultiveerd werd.

⁶¹ P. Berserk, [*1929] *De tweede generatie* (1985) 54.

⁶² Henriëtte van Eyk, [*1899] *Dierbare wereld* (1973) 12.

⁶³ Ida Simons, [*1911] *Een dwaaze maagd* ([1959] 1989) 15.

die ik zinnig vond uit pure baldadigheid te overtreden, was me vreemd.⁶⁴ Ambitieuze kinderen werden gepest en mishandeld door hun klasgenoten. Onderwijzers konden hen maar een beetje in bescherming nemen.⁶⁵

Goede herinneringen

Het lijkt allemaal één grote ellende. Toch zijn de verslagen ook dubbelzinnig, want hoeveel van die ervaringen zijn niet gemeld door autobiografiën die de school ook gedenken als de plaats waar een intellectueel ontwaken plaatsvond. Daar was een geestelijke horizon geopenbaard, waarvan ze wisten dat ze die thuis nooit hadden kunnen meekrijgen. Behalve die boosaardige onderwijzers waren er ook, die je serieus namen, die je dingen vertelden die je nooit meer vergat. In dit onderzoek heeft tellen weinig zin, maar er zijn naast deze meerderheid van boze terugblikken veel dankbetuigingen en goede herinneringen aan de school overgeleverd. Als iemand vertelt dat ze 'zonder angst of tegenzin naar school' ging⁶⁶ klinkt dat alsof dit uitzonderlijk was. Iemand die graag naar school ging, wist dat hij daarin afweek van al zijn vijf broertjes en zussen.⁶⁷ De positieve verhalen zijn zoveel minder sprekend dan de klachten. Het wordt bijna niet duidelijk wat de leerkrachten nu zo goed deden.⁶⁸ Als men het onder woorden probeert te brengen noemt men vaak dat je leerde nadenken, je rekenschap geven van de gedachtengang bij het oplossen van problemen.⁶⁹ De leuzen 'je hersens gebruiken', 'nadenken voor je schrijft' waren blijven hangen bij een eerezuchtige jongen, die zich au serieux genomen voelde. Het was een 'behandeling als intellectueel' die hem zo opgepept had en dat was kenmerkend voor Amsterdamse scholen in de jaren 1880: een vorige meester 'sprong ook al zo intellectueel met ons om'.⁷⁰

⁶⁴ Ger Harmsen, [*1922] *Herfsttijloos* (1993) 65.

⁶⁵ Maarten 't Hart, [*1944] *Het roer kan nog zesmaal om* (1984) 28.

⁶⁶ Wally Moes, [*1856] *Heilig ongeduld* (1961) 18.

⁶⁷ Michel van der Plas, [*1927] *Onder dak zonder dak* (1985) 52.

⁶⁸ H. Blink, [*1852] *Een tijds- en levensbeeld* (1932) 19-30; en Ph. Kohnstamm, [*1875] *Hoe mijn 'bijbelsch personalisme' ontstond* (1934); en Theo Thijssen, [*1879] *In de ochtend van het leven* (1941) 256; en W.P. van Kleffens, [*1894] *Belevenissen I 1894-1940* (1980); en Annie Romein-Verschoor, [*1895] *Omzien in verwondering* (1970) 27-28; en Hendrik Algra, [*1896] *Mijn werk, mijn leven* (1970); en Elisabeth Keesing, [*1911] *Op de muur* (1981) 33.

⁶⁹ R.W.J.C. van den Wall Bake, [*1843] *Levensherinneringen* (1911) 12.

⁷⁰ Theo Thijssen, [*1879] *In de ochtend van het leven* (1941) 145-147.

Dit geïnspireerd worden tot zelf uitzoeken en nadenken is de meest authentieke bron van dankbaarheidsbetuigingen aan de onderwijzers uit de vroege jeugd. Ze vormen een getuigenis dat na de wet van 1857 het onderwijs in Nederland vaak op hoog niveau heeft gestaan, waarbij onderwijzers ambitieus waren voor hun leerlingen en hen wakker schudden. Uit het openbaar onderwijs in de grote steden zijn tal van getuigenissen van jongens die door hun meester (vaak wat hardhandig) op de weg naar intellectuele ontwikkeling en sociale stijging gezet zijn. Theo Thijssen en Piet Bakker zijn bekende voorbeelden geworden. In alle vormen van het verzuilde onderwijs zijn zulke figuren te vinden geweest en achteraf op een voetstuk gezet: in het financieel benarde gereformeerde onderwijs in Friesland (Hendrik Algra) en ook in de katholieke scholen, al stonden de onderwijzers-broeders niet bekend om een sprankelende voorkeur voor origineel denken. Een jongen die later het inzicht huldigde: 'Een onderwijs, dat alle persoonlijke nieuwsgierigheid de pas afsnijdt, is slecht', bleef zijn eerste onderwijzer dankbaar, 'omdat hij voor mij de geestelijke wereld niet dichtplakte met de etiketten van zijn aangeleerde kweekschoolwetenschap, maar iets in ons wekte van die heilzame geest van kritiek (...)'.⁷¹ Het waren kleine momenten van persoonlijke aandacht die je deden beseffen dat je wat waard was. Een katholieke boerenzoon was ondanks zijn verlegenheid een goede leerling en wist slimme vragen over spellingsuitzonderingen te stellen. Terwijl in de klas een beetje flauw geginnegapt werd over "kondt" en "gij haddet" en dat je overal wel iets achter kunt zoeken, gunde de frater mij even dit gesprek van geleerden onder elkaar.⁷² Zo'n onderwijzer kon net een beslissende duw geven. Die meneer Visscher heeft gemerkt, dat ik ondanks alle uiterlijke gelijkens, toch een heel miniem verschilletje vertoonde met mijn kornuiten (...). Hij zorgde ervoor, dat ik op mijn tiende jaar naar een avondschool mocht om Engelsch te leeren. (...) Dat one, two, three, four, five, six, seven heeft de begeerte doen ontstaan, die mij nooit meer los zou laten. De begeerte om mij te onderscheiden van mijn lot-, klasse- en straatgenooten.⁷³ Hoe akelig het ook op school kon zijn, er waren ook de herinneringen aan het moment waarop je letterlijk het gevoel had dat er een licht in je hoofd was ontstoken. Of dit nu de verdienste van juffrouw Colette was staat niet meteen vast, maar 'ze tekende met beide handen, en links en rechts verschenen de zigzaglijnen van een denneboom. Daaronder schreef ze magische letters: D-E D-E-N. Ik geloof dat het mij een

⁷¹ Anton van Duinkerken, [*1903] *Brabantse herinneringen* (1964) 28.

⁷² Cornelis Verhoeven, [*1928] *De glans van oud ijsger* (1996) 34.

⁷³ Piet Bakker, [*1897] *Jeugd in de Pijp* (1946) 68-69.

schok gaf, net alsof er een stopkontakt in mijn hoofd was en daar nu de elektriciteit van het Weten doorstroomde.⁷⁴

Als de onderwijzers gewoon lief waren scheelde dat natuurlijk enorm. Toen ik zes jaar was, kwam ik op school in de Lombardstraat. Ik zong er het hoogste lied mee en ik durf zeggen, dat ik best kon leren. Meester Van Gelderen was een schat voor mij. En waarom vond ik hem zoo lief? Als klein kind had ik, zoo goed als nu, verschrikkelijk veel behoefte aan slaap. Dan ging het op school aldus: “Kinderen,” zei de meester, “wij gaan een versje uit ons hoofd leren” en tegen mij speciaal: “Hesje, zoo gauw als jij het versje kent, mag je gaan slapen.” Meester wist dat mijn vinger gauw in de hoogte zou gaan. Dan zei ik het versje op, daarna legde ik mijn hoofd op m'n arm, viel in slaap en bleef slapen, tot alle anderen ook hun versje kenden en mij met een duwtje wakker maakten.⁷⁵ In de herinneringen zijn zulke goede herinneringen aan onderwijzers en leraren overgeleverd in de vorm van het verliefd geweest zijn op onderwijzeressen en leraressen: ‘we kregen een allerliefst, piepjong onderwijzeresje. Ze kan niet ouder dan een jaar of achttien zijn geweest. Ik vatte een vurige liefde voor haar op. Ik noemde haar in gedachten “de kleine”. Vanwege die diepe liefde vond ik het schoolgaan heerlijk.⁷⁶ Meisjes die op een onderwijzer verliefd werden, hebben dat niet vastgelegd. Voor de lerares in het Engels, met wie ik jarenlang heb gedweept, mocht ik soms bloemen kopen. (...) Zij was mijn eerste liefde, hevig en verward, met hoogtepunten van zaligheid en dieptepunten van wanhoop, alles uit het niets opgeroepen.⁷⁷ Jongens hebben intense liefde gekoesterd voor zowel onderwijzeressen als onderwijzers. De jongen denkt, dat hij haar bewondert, maar in werkelijkheid houdt hij van haar. Hij kan dit gevoel echter nog niet losmaken van het ouderlijk huis, en daarom verwacht het hem zeer. Als zij hem iets zegt klopt zijn hart hamerend in zijn keel (...).⁷⁸ Je kon echt heel erg verliefd zijn, maar wat moest je er mee? Je kon dagdromen van haar redden uit een brandend huis, want je beminde haar hartstochtelijk. (...) Heeft zo'n juffrouw daar weet van? Ik vraag mij dat dikwijls af. Zij staat toch maar dag aan dag in die golf van aanbidding, die haar uit twee ogen tegemoet rolt (...) Slechts één keer heb ik dat gemerkt, maar die gebeurtenis staat dan ook in mijn geheugen gegrift alsof het gisteren gebeurde. Zij stond bij het raam, waar zij zojuist een vlieg had

⁷⁴ L.P. Boon, [*1912] *Verscheurd jeugdportret* (1975) 41.

⁷⁵ Esther de Boer-van Rijk, [*1852] *Ik kijk terug* (1934) 17.

⁷⁶ H.W.F. Stellwag, [*1902] *Het verhaal van mijn leven* (1993) 17-18.

⁷⁷ Annie Salomons, [*1885] *Toen en nu* (1961) 24.

⁷⁸ Henri Knap, [*1911] *Appels in het gras* (1963) 15.

buitengelaten, want ook die waren door God geschapen, en keerde zich om. Haar vochtige ogen bleven een ogenblik op mij rusten en uit die blik begreep ik dat zij het wist. Zij moet iets gevraagd hebben, want wij zaten allemaal met de vinger opgestoken. “Jou zullen we maar overslaan,” zei ze toen.⁷⁹ Jongens spreken ook over onderwijzers in termen van liefde. ‘Al dadelijk toen hij door de bovenmeester, meneer Cordia, aan ons werd voorgesteld als onze nieuwe onderwijzer, (...) wist ik dat ik om met Vestdijk te spreken “van hem hield zoals ik nog nooit van iemand gehouden had”’.⁸⁰

Prestaties

De eisen die gesteld werden boezemden angst in, maar daarnaast was er ook de voldoening en de triomf over prestaties, die je bleek te kunnen leveren. Je bleek dingen te kunnen waarvan je ook al geen idee had gehad. Je verdiende de goedkeuring van volwassenen en dat gaf vertrouwen. Al was het ook een bron van isolement, want als je wat beter was dan de andere kinderen kreeg je dat goed te voelen.

Met een mengsel van gêne en trots memoreren de slimme kinderen hun kleine en grote triomfen. ‘Ik ben niet bang dat gij, mijn kinderen, mij van pedanterie of hoogmoed zult verdenken, als ik verklaar een bijzonder ontwikkeld en knap kind te zijn geweest. Mijn verdienste was daarin niet groot. Ik had een zeer vlug begrip, niets kostte mij bijzondere moeite.’⁸¹ Dat ging ook op voor kinderen die zichzelf niet leergierig vonden. ‘Ik beschouwde het leren meer als een noodzakelijk kwaad, deed wel erg mijn best, maar voornamelijk omdat ik ijdel was en niet graag voor dom wilde doorgaan.’⁸² Ambitie was iets dubbelzinnigs. ‘Op school ging het heel gewoon. Ik was volstrekt niet ondeugend, geen wilde rakkert van een jongen, maar ook niet teruggetrokken. Ik deed in alles mee, maar zeker had ik geen neiging tot hardheid; ik was een stille jongen, dien men niet gauw opmerkte. Ofschoon ik niet in alle opzichten de eerste van mijn klasse was, behoorde ik toch wel tot een der goeden. Maar in grote kalmte leefde in mij het idee, dat maar één ding telde: de eerste te zijn.’⁸³ Je merkte al vroeg dat je meer wist dan de andere kinderen. ‘In heel die

⁷⁹ Godfried Bomans, [*1913] *Bemide gelovigen* (1970) 18-19.

⁸⁰ Maarten ‘t Hart, [*1944] *Het roer kan nog zesmaal om* (1984) 27.

⁸¹ K. Hooijer-Bruins, [*1817] *Domineesdochter in ‘s Graveland, domineesvrouw in Zaltbommel* (1884) I 77.

⁸² Wally Moes, [*1856] *Heilig ongeduld* (1961) 32.

⁸³ Antoon DerKinderen, [*1859] *De jeugd van (...)* (1927) 26-27.

kolonie [kleuterschool] moet ik de vroeg begaafde of de hoogvlieger geweest zijn, buitengewoon vooruitgang gemaakt hebben, want het toezicht werd mij telkens opgedragen; ik was ook de enige die 't uur kon lezen op de wijzerplaat en daarom werd ik door de zuster nu en dan naar buiten gezonden om op den toren te gaan zien hoe laat het was.⁸⁴ Dat het goed ging maakt het leuk op school. Maar in de klas had ik het prettig. (...) Als meneer Prinsen wat vroeg, vlogen er van de voorste bank twee vingers naar boven, die van Gratama en van mij. De rest wist nooit iets. En op een dag verscheen ook Jan Gratama met een bril op zijn neus. "In de brillen steekt de wijsheid," zei meneer Prinsen. Dat vonden wij tweeën prachtig.⁸⁵ Maar de behoefte niet op te vallen kon evenzeer goed presteren bevorderen. Voor het overige was ik een goede leerling, en mijn gedrag gaf nooit aanleiding tot opmerkingen. Met mijn studies en mijn huiswerk bemoeiden mijn ouders zich niet. Daar het resultaat bevredigend was, lieten zij mij met rust.⁸⁶

In het negentiende eeuwse schoolsysteem werd vaak gewerkt met een precieze ranglijst van de leerlingen van de beste tot de slechtste, met een daarbij behorend systeem van prijzen en straffen. In de loop van de twintigste eeuw is men zo'n openlijk beloningssysteem beschamend gaan vinden, al is de betekenis van rapportcijfers en CITO-toetsen misschien alleen maar groter geworden. Maar het gaat minder openlijk. Er zijn altijd kinderen geweest die de beste wilden zijn en die zich dat later met schaamteloos genot herinneren. Daarvan maakte de school gebruik door ze tegen elkaar op te jagen. 'Op de diktees was ik dol. We maakten ze op de lei, en het fijnste vond ik het dat wanneer het diktee af was, de meester het nog eens langzaam ging voorlezen; dan kon je nog allerlei fouten ontdekken, en op die heerlijke gewillige lei onzichtbaar herstellen. Daarna volgde het omwisselen van de leien en het nakijken van een anders werk.⁸⁷ Dit waren de uitslovers, die loerden op de fouten van hun klasgenoten. In de strijd om de eerste plaats op school nam je zelfs je toevlucht tot het vervalsen van het proefwerk van een concurrent. Er is triomf en schaamte in de herinnering dat de onderwijzer het gemerkt leek te hebben, maar er geen zaak van maakte.⁸⁸ Andere kinderen werden overvallen door de ontdekking van hun talent. Tot ieders verbazing, ook de mijne, bleek ik op school niet in het minst dom te zijn. Ik was jaren lang de beste of een

⁸⁴ Stijn Streuvels, [*1871] *In levenden lijve* (1966) 24.

⁸⁵ Carel Scharten, [*1878] *Het verloren paradijs* (1939) 114.

⁸⁶ Jan van Nijlen, [*1884] *Druilende burgerij* (1982) 33.

⁸⁷ Theo Thijssen, [*1879] *In de ochtend van het leven* (1941) 71.

⁸⁸ D.L. Daalder, [*1887] *Schimmenspel* (z.j. [1939]) 50-51.

van de besten van de klas. Dit gaf mijn ondermijnde ego nieuwe impulsen.⁸⁹ Het zal in de meeste gevallen inderdaad een zeer bevredigende ervaring zijn geweest, maar waar intellect niet verwacht werd moest je er mee leren leven. Een opdracht voor de klas was zenuwenwerk waar je pas plezier van had als het voorbij was. Prima, hoort hij de meester zeggen, ga maar naar je plaats. De opluchting: dat is geweest. Maar als hij op z'n plaats zit, dan verlangt hij weer terug naar het voorbije moment. Opnieuw gloriëren, de spanning voelen achteraf, altijd achteraf.⁹⁰ In de jaren veertig was het zo ver dat je op de ambachtsschool middels een intelligentietest definitief als bijzonder werd bestempeld. 'Je bent heel erg intelligent! Dan: Begrijp je wat dat betekent, dat woord "intelligent zijn"? Hij schudt zijn hoofd. Het betekent, dat je een heel goed verstand hebt, beter dan wie dan ook hier.' Je bleef twijfelen wat je hier mee aan moest. Voorlopig deed je maar niet teveel je best. 'Een goed verstand geeft verplichtingen. Hij gaat ze niet aan, maar toch ondanks zichzelf is hij anders.'⁹¹ De bevrediging van de prestaties was dubbelzinnig, 'de lessen begon ik meer en meer vervelend te vinden en knapheid op school gaf je maar een eenzijdige voorsprong en geen genegenheid van je medescholieren zoals ik wenste',⁹² dus schoot je er iets mee op? Het ging ten koste van je positie tussen de andere kinderen. Ook de juffrouw kon in wanhoop raken over een echt slim en snel jongetje: ze wist niets beters te doen dan het werk te verscheuren als hij klaar was en te slaan met een liniaal. Dat was de bron van ongeduld en ergernis op school: 'omdat al die andere kinderen zo sloom en stom waren.'⁹³

In de loop van de negentiende eeuw lijkt het dat ouders zich meer met de schoolprestaties zijn gaan bemoeien; de reacties op slechte rapporten van moeders werden nu geregistreerd. 'Ze werd niet boos, maar ging op mijn gevoel werken: ze was "bedroefd" en dat was altijd een pijnlijke situatie.'⁹⁴ Blijven zitten werd beschamend, maar soms verpletterden je ouders je met hun grootmoedigheid. 'Een zware klap voor mijn ouders, die mij toch de fiets schonken, mij toegedacht voor het geval ik zou overgaan: een gebaar, dat ik nimmer heb vergeten.'⁹⁵ Anderen wreven het met kracht in. 'Wat het leren op school betreft, moesten wij verschrikkelijk oppassen. Slechte rapporten waren volgens mijn uiterst gestrenge vader op dit punt gegeven de familietraditie

⁸⁹ S. van den Bergh, [*1912] *Kroonprins van Mandelstein* (1979) 50.

⁹⁰ Samuel Ram, [*1929] *Het begin van de ondergang* (1982) 49.

⁹¹ Ibidem, 102-103.

⁹² Nine van der Schaaf, [*1882] *In de stroom*. (1956) 24-25.

⁹³ Maarten 't Hart, [*1944] *Het roer kan nog zesmaal om* (1984) 26.

⁹⁴ Nini Brunt, [*1891] *Het huis in de Heemskerckstraat* (1978) 13.

⁹⁵ J. Presser, [*1899] *Louter verwachting* (1985) 72.

volstrekt onaanvaardbaar, zoal niet ondenkbaar. (...) Nog als de dag van gisteren herinner ik mij hoe vernietigend mijn vader reageerde, toen ik in de vijfde klas van de lagere school voor een hoofdvak van een acht naar een zeven was teruggevallen. Avonden achtereen persisteerde hij bij het slapen gaan, wat doorgaans vroeger het geval was dan bij ons, om terwijl hij de trap naar boven ging, met een sonoir en somber stemgeluid te scanderen: een zeven, een zeven! Dat er op het volgende rapport voor datzelfde vak nog maar slechts een zes prijkte ging zijn niet al te paedagogische verstand volkomen te boven.⁹⁶ Rapporten konden tegenvallen: een vervelende onderwijzeres maakte er twee stapeltjes van, de beste leerlingen en de rest en jouw rapport lag boven op de tweede stapel. Ik troostte mijn ouders met de uitspraak dat ik de knapste van de dommen was.⁹⁷ Maar er waren ook ouders die het erg hoog opnamen. Mijn eerste schoolrapport was helemaal niet best. Voor de meeste vakken had ik onvoldoende. Met een wee gevoel in mijn maag slenterde ik naar huis. Moeder keek het rapport in. Een strenge uitdrukking kwam als een schaduw op haar gezicht. “Verdomme. Dáár,” Een klets. Mijn wang brandde. Ik had moeite niet te huilen.⁹⁸

Slot

Zouden kinderen het nog steeds zo rot vinden op school? De jongste autobiografen die we kunnen raadplegen zijn geboren rond 1950, dus veel verder dan hun schoolperiode kunnen we niet teruggaan met deze bron. Er zijn wel aanwijzingen dat de didactische hervormingen en vooral de betere faciliteiten het schoolgaan minder erg hebben gemaakt. Daarentegen lijkt de prestatiedruk zowel intellectueel als sociaal alleen maar toegenomen. Dat kwam ook doordat de ouders zo veel meer bij de school betrokken zijn. Zoals uit het laatste citaat bleek zijn er altijd ouders geweest die veel ambitie op hun kinderen projecteerden, maar in de meeste gezinnen worden de inmiddels zorgvuldig geplande kinderen nauwlettender gevolgd in hun schoolprestaties. Ik heb de indruk dat in de tweede helft van de twintigste eeuw basisscholen er toch vaak in geslaagd zijn een minder ellendige indruk achter te laten. Het voortgezet onderwijs daarentegen blijft een bron van

⁹⁶ L.R.J. Ridder van Rappard, [*1906] *Hoe was het ook weer* (1979) 50-51.

⁹⁷ Hilda van Praag-Sanders, [*1899] *Meedoen* (1975) 16.

⁹⁸ Jo Juda, [*1909] *De zoon stond nog laag* (1975) 17.

frustratie met een mogelijk nog scherper geworden strijd om prestige en erkenning.